

Notes sobre els oradors menors del segle IV a.C.: entre el món clàssic i l'hel·lenisme*

Jordi Redondo

Universitat de València
jordi.redondo@valencia.edu

Recepció: 05/11/2020

Resum

Els anomenats oradors menors mereixen atenció no només perquè aporten una explicació de l'evolució tant del gènere mateix de la retòrica com de la història cultural i social de Grècia; també perquè representen una creació caracteritzada per uns trets particulars, la minsa transmissió de la qual no en fa uns autors dignes d'una menor consideració que Lísias, Isòcrates, Demòstenes i Ésquines. Per a aquest propòsit mirarem d'evitar les perspectives biològica, ideològica i en particular l'aticista, aquesta darrera pròpia de bona part dels crítics grecs d'època imperial.

Paraules clau: oratòria; transmissió; política; hel·lenisme; koinè

Abstract. *Notes on the Minor Orators of the 4th Century BC: Between Classical World and Hellenism*

The so-called minor orators deserve attention not merely because they give an explanation to the evolution of the genre of rhetoric itself, and of the social and cultural history of Greece as well; they are also authors of a literary work characterised by its own features. In spite of the poor transmission of their discourses, these orators are of no less value than Lysias, Isocrates, Demosthenes, and Aeschines. With that purpose attention will be paid to avoid the biologist, the ideological and especially the Atticist perspectives, being the latter characteristic of many Greek scholars of the Imperial Age.

Keywords: oratory; transmission; politics; Hellenism; koine

Sumario

1. La configuració del cànon dels oradors	3. Consideracions finals Referències bibliogràfiques
2. Els oradors menors del segle IV a.C.	

* Són d'agrair les esmenes rebudes dels anònims revisors d'aquest paper, que m'han evitat molts motius d'enrojolament. Les traduccions dels texts grecs i llatins són pròpies.

1. La configuració del cànon dels oradors

El cànon dels oradors es compta entre els més estables del sistema literari grec. En són les raons, en primer lloc, l'antiguitat mateixa d'aquest cànon, que d'alguna manera estava prefixat cap a les acaballes del segle IV a.C.¹; segonament, el doble caire professional dels oradors, que ho eren d'antuvi com a especialistes d'un ofici socialment considerat tant a l'àmbit privat com al públic, i com a autors literaris ensems; d'aquesta manera, als motius intrínsecs de la fixació d'un cànon genèric s'afegien els de caràcter ideològic i social propis d'un grup de professionals dotats d'un gran poder.

Aquest cànon comprèn Antifont, Andòcides, Lísias, Iseu, Isòcrates, Demòstenes, Èsquines, Licurg, Hiperides, Dinarc i Demades². Quan el llistat es redueix a deu noms, el sacrificat és Demades³, un cànon anòmal pel nombre i que en principi remuntaria al retòr de l'època augústea Cecili de Caleacte i al seu tractat *Περὶ χαρακτῆρος τῶν δέκα ῥητόρων*, però que podria ser força més antic, segons que hem dit⁴. Juntament amb Cecili, els seus contemporanis Dídim d'Alexandria i Apol·lodor de Pèrgam passen també per haver fet servir aquesta tria de deu autors, que al segle I d.C. es troba a Quintilià⁵ i al Pseudo-Plutarc autor dels *Βίοι τῶν δέκα ῥητόρων*. Però amb tot el dret de ser-hi hauríem d'incloure els metecs Gòrgias, Trasímac, Alcídaman i Pol, a més dels atenesos Cal·lístrat d'Afidna, Hegesip i Antístenes. No hem pas d'oblidar que Cecili, un llibert d'origen jueu que hauria pres el nom del seu patró Cecili Metel, era un dels preconitzadors de l'aticisme⁶. Així s'explica la lamentable postergació de les obres de Gòrgias, un autor joni que no hauria escrit en l'ortodòxia àtica defensada pels crítics de l'època imperial.

L'aplicació d'una concepció biològica a un domini com el de la literatura ha produït un incommensurable desenfocament de la nostra perspectiva tant sobre el procés del seu origen com sobre la seua evolució. Aquest mateix model biològic és el responsable que el primers oradors, Antifont i Andòcides, hagin estat considerats representants d'un estil poc elaborat, primerenc i matusser, quan, en realitat, a aquesta conclusió només es podria arribar després d'una anàlisi acurada. I per la mateixa raó, ço és, la idea que l'oratoria passà per fases d'adolescència i de vellesa que emmarcaven una època àuria dominada per la figura de Demòstenes⁷, els ora-

1. Sobre els cànons grecs vegeu REDONDO (2009: 27-29). Per a la datació del cànon dels oradors, BRZOSKA (1883) i SMITH (1995), el primer en favor d'una datació al segle II a.C., i el segon d'una d'època alexandrina. El caire fortament àtic del cànon retòric i la manca de tradició alexandrina a aquesta matèria suggereixen un origen diferent.
2. Vegeu al respecte SMITH (1992, 1995).
3. Així, per exemple, el cànon d'autor anònim que esmenta, per aquest ordre, Antifont, Lísias, Isòcrates, Iseu, Andòcides, Demòstenes, Èsquines, Licurg, Hiperides i Dinarc, cf. RABE (1995: 28).
4. Segons WORTHINGTON (1994: 244-63), els autors haurien estat els filòlegs alexandrins Aristòfanes de Bizanci i Aristarc de Samotràcia.
5. Quint. *Inst.* X 1, 76.
6. Dues de les obres que se li atribueixen són les titulades *Τίτι διαφέρει ὁ Ἀττικὸς ζῆλος τοῦ Ἀσιανοῦ* i *Ἐκλογή λέξεων κατὰ στοιχεῖον*.
7. Així ho contemplava la crítica grega antiga: Dionisi d'Halicarnàs distingia els ῥήτορες εὐρεταί, oradors precursors, dels ῥήτορες τελειωταί, oradors consumats. Els primers haurien establert els principis de la tècnica oratòria, que els segons haurien dut a la perfecció.

dors posteriors a aquest, que era considerat el príncep del gènere, foren relegats a la condició de mers epígons. Naixia així el concepte d'oradors menors.

2. Els oradors menors del segle IV a.C.

Situats a cavall entre l'Atenes clàssica i l'hel·lenística, els quatre oradors de què aquí tractarem, Licurg, Hiperides, Demades i Dinarc, segons una classificació merament cronològica pertanyerien de ple a la primera. Tanmateix, per una sèrie de motius que exposarem se n'ha de parlar des d'un doble punt de vista. De bell antuvi, la posició política de tres dels quatre oradors, Licurg, Hiperides⁸ i Demades, no coincidia gaire amb la dels crítics de l'època imperial, que veien molt llunyana la democràcia atenesa i molt propera la força de l'imperi romà, continuador en certa manera del d'Alexandre; si aquest havia contribuït a la pervivència de centres acadèmics com ara les biblioteques d'Alexandria i Pèrgam, també aquell afavoria una certa activitat librària. La falta de sintonia ideològica amb els tres oradors citats en feia presa fàcil de crítics avesats a ponderar altres virtuts, o a posar en relleu les febleses personals dels defensors del sistema democràtic.

Pel que fa a la llengua, ja l'any 1988 exposàvem com l'àtic d'Isòcrates responia a un patró lingüístic que era ben bé el del grec del segle IV a.C. i posteriors⁹. La posició d'Isòcrates respecte de l'evolució de l'àtic —no gaire diferent, en substància, de la pròpia d'un Demòstenes o un Èsquines— per força havia d'ésser present als oradors de què ens ocupem aquí. Que la koiné té les seues arrels als diversos registres lingüístics emprats a l'Atenes del segle V a.C. hauria de tenir a l'estudi de l'oratoria el seu correlat, en la mesura que reflecteixen la transformació del dialecte de l'Àtica en una llengua transnacional. Hi hem d'afegir també com aquests oradors foren, d'acord amb la ideologia que defensaven alguns d'ells, més propers als registres populars que els oradors del segle precedent.

2.1. Licurg (392-323 a.C.)

Licurg ha estat objecte d'una intensa i recent tasca de revisió per part dels historiadors¹⁰. Es tracta d'un orador que va lluitar infatigablement per la independència i magnificència d'Atenes, el poble de la qual li va confiar càrrecs de responsabilitat per molt de temps. Al respecte per la seua persona contribuïa la seua pertinença a una família distingida per l'exercici de dignitats sacerdotals. Com a orador, Dionisi d'Halicarnàs el lloa per la dimensió ètica dels seus discursos, però en blasma la mala construcció, el pobre ús dels recursos literaris i el llast de les freqüents i extenses digressions¹¹. La transmissió dels seus discursos resulta ben gasiva, atès

8. Sobre aquests dos oradors i la política contemporània vegeu SAWADA (2019).

9. REDONDO (1988).

10. BRUN (2003, 2005); AZOULAY (2009); AZOULAY i ISMARD (2011); DE MARTINIS (2013).

11. D.H. *Imit.* 31, 45, 3, ed. USENER i RADERMACHER (1929: 212): διὰ παντὸς αὐξητικός καὶ δηημένος καὶ σεμνός, καὶ ὄλιως κατηγορικός καὶ φιλαλήθης καὶ παρρησιαστικός· οὐ μὴν ἀστεῖος οὐδὲ ἡδύς, ἀλλ' ἀναγκαῖος. «Al llarg de tot el discurs es mostra propens a l'amplificació, a més d'acurat en

que només en conservem un discurs sencer, *Contra Leòcrates*, a més de fragments d'altres setze discursos, alguns dels quals sobre temes religiosos.

La modernitat de l'estil de Licurg s'aprecia en l'ús de freqüents citacions poètiques¹² i d'excursos mitològics. Però aquest recurs a la dicció mítica li fou severament retret per Hermògenes¹³, i entre els crítics moderns tampoc no hi ha hagut gaire comprensió envers el nostre autor¹⁴. De fet, l'únic d'entre els antics a lloar Licurg va ésser Dió Crisòstom¹⁵. Més encara, la gosadia de Licurg arriba a l'extrem d'esmentar Eurípides com a exemple no només d'autor dramàtic, ans també de poeta compromès amb la seua societat¹⁶. L'únic paral·lel és el del discurs *Sobre la corona* de Demòstenes, que pertany a la mateixa categoria del *Contra Leòcrates*: discursos judicials, és a dir, privats, que s'insereixen de ple dins l'esfera del discurs forense, del de caire polític¹⁷.

S'ha proposat que en algun moment Licurg va col·laborar amb Demòstenes¹⁸, però no sabem l'abast d'aquesta relació. De fet, entre l'*Epitafi* demostènic —discurs, d'altra banda, caracteritzat per una doble redacció que sembla antiga— i part del *Contra Leòcrates* (paràgrafs 46-51) s'han advertit fortes concomitàncies¹⁹. Per a Paul Maas no hi havia el més mínim dubte que Demòstenes havia creat i Licurg imitat²⁰. El cas recorda el de Demòstenes i Apol·lodor²¹ i evidencia la necessitat d'una revisió a fons de la qüestió.

---

l'articulació i solemne, i absolutament bolcat en l'acusació, a més d'addicte a la veritat i a la lliure expressió; tanmateix, no és gens refinat ni menys encara agradable, ans estricte».

12. Al discurs *Contra Leòcrates* n'advertim als paràgrafs 92, d'autor anònim, 100, d'Eurípides, 103, d'Homer, 107, de Tirteu, 109, de sengles epigrames anònims, i 132, d'autor anònim.
13. Hermog. *Id.* pàg. 418 ed. Spengel.
14. JEBB (1876: 376); DOBSON (1919: 279); PETRIE (1922: xxxviii); BURTT (1962): 10; PERLMAN (1962: 168); SPINA (1980-82).
15. Dio Chrys. XVIII 11: ἀλλὰ καὶ Λυκούργῳ συμβουλευσάιμ' ἂν ἐντυγχάνειν σοι, ἐλαφροτέρῳ τούτων ὄντι καὶ ἐμφαίνοντί τινα ἐν τοῖς λόγοις ἀπλότητα καὶ γενναιότητα τοῦ τρόπου. «Estaria en canvi d'acord a que freqüentessis Licurg, pel fet que és més lleuger que aquests altres i perquè evidencia als seus discursos una certa simplicitat i noblesa de caràcter».
16. Lyc. *In Leocr.* 100.
17. SCODEL (2007: 134): «Nobody quotes poetry in a private oration. To be sure, the period and the character of the speeches are not independent, since all our speeches from the period are of this type. Still, the restriction of poetic quotation to these speeches says something about its function and register, and so about its social meaning».
18. BURKE (1977).
19. Els passatges són Dem. LX 4, Lyc. I 48; Dem. LX 19, Lyc. I 49; Dem. LX 23, Lyc. I 50. Les correspondències de contingut i formals són realment incontestables; vegem-ne com a exemple Dem. LX 23: ὁ δ' ἅπασιν ὁμοίως τοῖς οὖσιν ἀνθρώποις γεγένηται φανερόν, ὅτι ἡ πάσης τῆς Ἑλλάδος ἄρ' ἐλευθερία ἐν ταῖς τῶνδε τῶν ἀνδρῶν ψυχαῖς διεσώζετο· ἐπειδὴ γοῦν ἡ πεπωμένη τούτους ἀνεῖλεν, οὐδεὶς ἀντέστη τῶν λοιπῶν. καὶ φθόνος μὲν ἀπειὴ τοῦ λόγου, δοκεῖ δέ μοι τις ἂν εἰπὼν ὡς ἡ τῶνδε τῶν ἀνδρῶν ἀρετὴ τῆς Ἑλλάδος ἦν ψυχὴ τάληθές εἶπεῖν. Lyc. I 50: τούτων τῶν ἀνδρῶν ἀρετὴ· μόνοι γὰρ τῶν ἀπάντων τὴν τῆς Ἑλλάδος ἐλευθερίαν ἐν τοῖς ἑαυτῶν σώμασιν εἶχον. ἅμα γὰρ οὗτοί τε τὸν βίον μετήλλαξαν καὶ τὰ τῆς Ἑλλάδος εἰς δουλείαν μετέπεσαν· συνετάφη γὰρ τοῖς τούτων σώμασιν ἡ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἐλευθερία. ὄθεν καὶ φανερόν πάντιν ἐποίησαν οὐκ ἴδια πολεμοῦντες ἀλλ' ὑπὲρ κοινῆς ἐλευθερίας προκινδυνεύοντες. ὥστε, ὦ ἄνδρες, οὐκ ἂν αἰσχυνθεῖην εἰπὼν στέφανον τῆς πατρίδος εἶναι τὰς ἐκείνων ψυχάς.
20. MAAS (1928). La breu nota de Maas replicava SYKUTRIS (1928).
21. MACDOWELL (2009: 99-126 i 136-41) atribueix a Apol·lodor els discursos XLV, XLVI, XLIX, L, LII, LIII i LIX, i sospita el mateix del discurs XLVII.

2.2. Hiperides (390-322 a.C.)

Hiperides representa una mena d'orador professional del tot identificat amb el seu ofici; també el fill Glaucip es va dedicar a l'oratòria²². Altres aspectes de la vida d'Hiperides semblen propis del repertori d'invectives de la comèdia: així, se'n diu que va foragitar de casa el seu fill per tal d'instal·lar-hi Mirrina, una hetera de les cares; que tenia amistances Aristàgora al Pireu i Fila a Eleusis; i que la seua dieta diària es basava en peix fresc, una menja que implicava una gran despesa²³. A l'inrevés que Antifont, que armava trirrems contra la democràcia atenesa, Hiperides va costejar-ne dues per a defensar-la²⁴. I de manera semblant a Antifont, però per la raó inversa, fou prohibit als seus descendents de soterrar les despulles d'Hiperides al sòl de l'Àtica, mentre que ells eren condemnats a l'exili²⁵. La seua fi inclou elements que semblen novel·lescs: arrencat per la força del santuari de Posidó, a l'illa d'Egina, on havia trobat aixopluc tot fugint de l'exèrcit d'Antípatre, fou dut a Corint i sotmès a tortura; per tal de no fer cap confessió als seus enemics, Hiperides s'hauria tallat i empassat la seua pròpia llengua²⁶; altres versions diuen que aquests fets s'haurien esdevingut a Macedònia²⁷, o que varen ésser els macedonis els qui la hi arrencaren i a conseqüència d'açò va morir a Cleones, a l'Argòlida²⁸. Aquest defensor de la democràcia fou considerat un dels millors oradors per Dionisi d'Halicarnàs, que s'expressa en termes contundents a més d'un passatge²⁹. També Dió Crisòstom el va considerar preferible a oradors com ara Demòstenes o Lísias³⁰.

22. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 1.

23. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 18-19.

24. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 24.

25. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 13.

26. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 11-12. Al *Sopar dels erudits* Ateneu explica l'anècdota amb Lèaina, amant d'Harmodi, com a protagonista de la gesta, però de la llengua no fa cap esment (Ath. 596f). Ho fan en canvi Plu. *Mor.* 505e, Polyæn. VIII 45, i Plin. *Nat.* VII 87, a partir dels quals queda configurat el motiu que el torturat es mossegui la llengua fins a tallar-la i escopir-la a la cara dels seus botxins. Entre els autors cristians el recullen sant Jeroni, *Chron.*, i Tertul·lià, *Apologètic* 50, 8, i encara l'esmentarà de santa Cristina la seua homònima Christine de Pizan.

27. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 13.

28. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 14.

29. D.H. *Orat.* 4: ἔσονται δὲ οἱ παραλαβανόμενοι ῥήτορες τρεῖς μὲν ἐκ τῶν πρεσβυτέρων, Λυσίας Ἰσοκράτης Ἰσαῖος, τρεῖς δ' ἐκ τῶν ἐπακμασάντων τούτοις, Δημοσθένης Ὑπερείδης Αἰσχίνης, οὓς ἐγὼ τῶν ἄλλων ἠγοῦμαι κρατίστους, etc. «Els oradors compresos seran tres d'entre els més antics, Lísias, Isòcrates i Iseu, i tres d'entre els qui abastaren llur millor època després d'aquests, Demòstenes, Hiperides i Èsquines, els quals jo considero superiors als altres», etc. D.H. *Is.* 20: ἑτέραν δὲ ἀρχὴν ποιήσομαι τοῦ λόγου περὶ τε Δημοσθένους καὶ Ὑπερείδου καὶ τρίτου λέγων Αἰσχίνου. ἢ γὰρ δὴ τελειοτάτη ῥητορικὴ καὶ τὸ κράτος τῶν ἐναγωνίων λόγων ἐν τούτοις τοῖς ἀνδράσιν ἔοικεν εἶναι. «Vaig a formular una segona introducció d'aquest tractat, tot referint-me a Demòstenes, a Hiperides i al que en completa el nombre, Èsquines. Ben certament, la retòrica més complerta, així com la plena efectivitat dels discursos forenses, s'ha convingut que rau en aquests personatges».

30. Dio Chrys. XVIII 11: Τῶν γε μὴν ῥητόρων τοὺς ἀρίστους τίς οὐκ ἐπίσταται, Δημοσθένην μὲν δυνάμει τε ἀπαγγελίας καὶ δεινότητι διανοίας καὶ πλήθει λόγων πάντας τοὺς ῥήτορας ὑπερβεβηκότα, Λυσίαν δὲ βραχύτητι καὶ ἀπλότητι καὶ συνεχείᾳ διανοίας καὶ τῷ λεληθέναι τὴν δεινότητα; πλὴν οὐκ ἂν ἐγὼ σοὶ συμβουλεύσαιμι τὰ πολλὰ τούτοις ἐντυγχάνειν, ἀλλ' Ὑπερείδῃ τε μᾶλλον καὶ Αἰσχίνῃ· τούτων γὰρ ἀπλοῦστεραί τε αἱ δυνάμεις καὶ εὐληπτότεραι αἱ κατασκευαί

Part de la intensa activitat retòrica d'Hiperides es va produir en col·laboració amb Demòstenes, fins al punt que per a la més recent troballa d'Hiperides s'admeten diverses solucions compositives, entre les quals la redacció a quatre mans³¹. Tanmateix, el nostre autor hauria arribat a preparar discursos d'acusació contra Demòstenes, que l'hauria sorprès *in fraganti*³². Aquest patró de creació gairebé industrial té els seus precedents al segle v a.C., quan era ja en voga l'ús de reculls de proemis i epílegs i potser també els de llocs comuns del discurs judicial, però l'activitat a què s'haurien dedicat alternativament Demòstenes, Licurg i Hiperides només és comparable amb la pràctica compositiva de les escoles de rapsodes, de les quals la separa el context literari i social.

Des del punt de vista de la tècnica retòrica, Longí recorda la tendència d'Hiperides a una magnificació fantasiosa, basada en la hipèrbole³³. L'autor del *De sublimitate* ens ha deixat una rotunda i positiva descripció de l'art d'Hiperides³⁴. Longí destaca el gust per una dicció emotiva, allunyada, però, de les fortes sensacions —angoixa, desesperació, paroxisme— que produiria un Èsquil, o el mateix Demòstenes; també, la tendència a l'exotisme, a la fabulació; i no hi falten una mesurada urbanitat, ni la tirada a la contaminació de gèneres. Totes aquestes són característiques de la literatura hel·lenística.

Des del punt de vista de la lexi d'Hiperides, López Eire ha posat en relleu les similituds amb el còmic Menandre, de bo i manera que els lligams d'aquesta

---

καὶ τὸ κάλλος τῶν ὀνομάτων οὐδὲν ἐκείνων λειπόμενον. «Qui no coneix els millors dels oradors, Demòstenes, que va superar tots els oradors per la potència del seu consell, l'habiliador del seu pensament i l'esplet de la seua expressió, i Lísias, que ho feu per la brevetat, simplicitat i persistència del seu pensament i perquè la seua bona traça va escapar a tota consideració? Tanmateix, jo no t'aconsellaria d'acudir a aquests autors sovint, sinó més aviat a Hiperides i Èsquines: llurs facultats són més planeres, llurs tècniques més tolerables, i la bellesa de llur expressió no té cap ni una mancança respecte de la d'ells».

31. MUÑOZ FLÓREZ (2011).

32. Cf. Ps.-Plu. *X orat. Vit.* IX 21.

33. Long. *Subl.* XV 10.

34. Long. *Subl.* XXXIV 2: καὶ γὰρ λαλεῖ μετὰ ἀφελείας ἐνθα χρή, καὶ οὐ πάντα ἐξῆς καὶ μονοτόνως ὡς ὁ Δημοσθένης λέγει· τό τε ἠθικὸν ἔχει μετὰ γλυκύτητος ἢδὺ λιτῶς ἐφηδυνόμενον· ἄφατοί τε περὶ αὐτὸν εἰσιν ἀστεῖσμοί, μυκτῆρ πολιτικώτατος, εὐγένεια, τὸ κατὰ τὰς εἰρωνείας εὐπάλαιστρον, σκόμματα οὐκ ἄμουσα οὐδ' ἀνάγωγα κατὰ τοὺς Ἀττικῶς ἐκείνους, ἀλλ' ἐπικείμενα, διασυρμός τε ἐπίδειξις καὶ πολὺ τὸ κωμικὸν καὶ μετὰ παιδιᾶς εὐστόχου κέντρον, ἀμίμητον δὲ εἰπεῖν τὸ ἐν πᾶσι τούτοις ἐπαφρόδιτον· οἰκτίσασθαί τε προσφυνέστατος, ἔτι δὲ μυθολογήσαι κεχρμένους καὶ ἐν ὑγρῷ πνεύματι διεξοδεύσαι ἔτι εὐκαμπῆς ἄκρωσ, ὥσπερ ἀμέλει τὰ μὲν περὶ τὴν Λητὴ ποιητικώτερα, τὸν δ' ἐπιτάφιον ἐπιδεικτικῶς, ὡς οὐκ οἶδ' εἴ τις ἄλλος, διέθετο. «Parla amb un to planer quan cal, però no pas tot d'una tirallonga i amb un to monocord com ho fa Demòstenes; posseïx el gust per la pintura de caràcters lleugerament assuavida amb un punt de dolcesa; en ell són incomptables els trets propis d'una persona cultivada, el miquel d'allò més civilitzat, l'alta, el bon tremp que acompanya les expressions iròniques, les burles no exemptes de sentit de l'art ni tampoc aquelles a què segons aquells àtics no es pot fer costat, ans unes d'adients, i tant un escarniment ben menat com un fibló còmic proveït d'una jocositat ben adreçada, i a tots aquests casos una inimitable gràcia per parlar; i era endemés el de més bon natural per a expressar el plany, i encara del tot lliurat a la narració de mites i a fer digressions amb un esperit fluid, amic dels circumloquis amb agudesa, talment com, per exemple, va compondre aquell relat sobre Leto amb el to més poètic, i en canvi l'epitafi amb una galanor com no sé si cap altre ho ha fet».

llengua amb la koiné queden ben palesos³⁵. De fet, el 1928 Pohle ja plantejava amb total claredat la forta interrelació d'aquest orador amb el grec postclàssic, tot i que les conclusions no ens semblen les correctes³⁶. Whitehead apunta amb raó com la tria lèxica d'Hiperides li va passar factura a mans dels crítics de l'època imperial, com ara els lexicògrafs Pòl·lux i Frínic³⁷. I també els teòrics de la retòrica el varen menystenir, governats com estaven per la predilecció pel model de l'aticisme, que eren ells alhora uns dels primers a bastir, a manera de cercle viciós. L'últim editor d'Hiperides, l'hongarès Horváth, no ha dedicat gaire atenció a la qüestió³⁸.

2.3. Demades (384-319 a.C.)

La producció retòrica del promacedoni Demades és ben minsa, cosa que no sembla haver sigut cap obstacle perquè entrés al cànon dels oradors. Darrerament ha estat objecte de l'atenció dels historiadors³⁹, que han reivindicat la figura d'un polític atent a la realitat present i a les circumstàncies de l'esdevenidor, i no pas un simple oportunista i, a més a més, traïdor a la pàtria, com l'havien descrit Glotz, Cloché, Mossé i Cawkwell arran dels testimoniatges de Plutarc a la *Vida de Foció* i d'Elià a la *Història vària*⁴⁰. Però és la caracterització de Demades a la *Vida de Demòstenes* plutarquea la que més ha condicionat (XXI 4-6) la nostra visió de l'orador⁴¹. Les circumstàncies de la mort de Demades —assassinat juntament amb el seu fill Dèmeas— es poden conèixer mitjançant alguns fragments d'Arrià⁴², mentre que Diodor no hi fa gaire cabal. Plutarc, Ateneu i Elià reproduïen la figura d'un polític venal i sense principis, que hauria exercit sempre el poder amb maneres de demagog⁴³. Així, resulta particularment il·lustrativa l'actitud de Demades quan es planteja el problema de si Alexandre ha de ser o no divinitzat.

Un estudi ben recent menat a partir d'un principi metodològic ben notable i alhora necessari, el del bandejament de les fonts antigues directament relacionades amb la figura de Demades, ha conclòs el contrari del que ens deia l'etopeia diguem-ne oficial: no només Demades era un polític guiat per una estratègia concreta, al servei dels interessos generals dels atenesos⁴⁴, sinó que

35. LÓPEZ EIRE (2002).

36. POHLE (1928: 130): «Die Beziehungen, die von Hypereides zur Koine führen, sind bei Betrachtung der Syntax weniger ins Auge fallend als im Wortschatz und bei den Lauten und Formen».

37. WHITEHEAD (2000: 13).

38. HORVÁTH (2015).

39. BRUN (2000). Sobre la importància dels oradors com a font historiogràfica vegeu NOUHAUD (1982) i TODD (1990); per a Licurg en particular, STEINBOCK (2011) i ELAKOVIĆ-NENADOVIĆ (2017).

40. CLOCHÉ (1923); COLIN (1925); GLOTZ (1936: 362); TREVES (1958); BRACCESSI (1970: 292); CAWKWELL (1978); MARZI (1991).

41. Sobre la manipulació plutarquea —una més—, vegeu COLONNESE (2007: 65).

42. Arr. frg. 9, 13-15. L'autor de la mort hauria sigut Cassandre segons Plu. *Phoc.* XXX, 6, Antípatre segons Diodor, *Bibl.* XVIII 48, i Ateneu, XIII 591.

43. Plu. *Phoc.* 10 i 30, *Praec. Reipubl. Ger.* 25; Ath. II 44; Ael. *VH* XIII 12.

44. BEARZOT (1985: 200-04 i 1992: 63-65); SQUILLACE (2003), sobre la mort de Demades, que Cassandre (Plu. *Phoc.* XXX 9-10) hauria executat amb les seues pròpies mans.

Foció era ben bé el contrari del que Plutarc suggereix, atès que estava a l'òrbita filomacedònia⁴⁵.

Com a orador, tant Plutarc com Quintilià reconeixen Demades com un expert en la tècnica de la improvisació, *αὐτοσχεδιασμός*⁴⁶. Segons una notícia que deriva també dels antics, no hauria escrit mai els seus discursos, ni abans ni després de pronunciar-los⁴⁷. Precisament per aquesta raó un dels seus discursos ha estat denunciat com una producció d'època imperial, composta en una escola de retòrica⁴⁸.

2.4. Dinarç (361-291 a.C.)

El darrer dels nostres oradors és Dinarç, la llarga existència del qual donà lloc a una intensa activitat com a logògraf, entre els anys 325 i 307 a.C. Per la seua condició de metec —va néixer a Corint— no va pujar mai a la tribuna oratòria. Es va formar al Liceu amb Teofrast i amb Demetri de Fàleron. No haurà pas d'estranyar, doncs, que les simpaties polítiques i la militància ideològica de Dinarç operessin en favor dels interessos macedonis i de l'oligarquia atenesa promacedònia. El seu moment clau fou el 324 a.C., quan es va veure implicat en l'afer d'Hàrpal, en la qual causa va actuar en favor de la part acusadora. És d'aquest afer que conservem tres discursos de Dinarç, *Contra Demòstenes*, *Contra Aristògíton* i *Contra Filòcles*.

El premi per a Dinarç va arribar durant la regència del seu mestre Demetri de Fàleron, entre els anys 317 i 307 a.C., període en el qual el nostre autor va gaudir d'una posició de preeminència. En restaurar-se la democràcia sota el comandament de Demetri Poliorcetes, Dinarç fou condemnat a la pena capital com a traïdor, però la sentència li fou commutada per la de l'exili, que va acomplir a Calcis, a l'Eubea.

45. SIMONETTI (1993: 53-54).

46. Plu. *Dem.* X: *πλὴν τὸν γε Δημάδην πάντες ὁμολογούν τῆ φύσει χρώμενον ἀνίκητον εἶναι, καὶ παραφέρειν αὐτοσχεδιάζοντα τὰς τοῦ Δημοσθένους σκέψεις καὶ παρασκευάς*, és a dir, «Contràriament, tots reconeixien que quant als dots naturals Demades era invencible, i que quan improvisava superava les consideracions i els preparatius de Demòstenes». Quint. *Inst.* II 17, 12: *nam neque orator esse, qui non didicit, potest, et hos sero potius quam nunquam didicisse quis dixerit, quamquam Aeschines ab initio sit versatus in litteris, quas pater eius etiam docebat, Demaden neque non didicisse certum sit, et continua dicendi exercitatio potuerit tantum, quantumcumque postea fuit, fecisse; nam id potentissimum discendi genus est*. «Perquè no pot haver-hi un orador que no n'hagi après l'art, i qualsevol en diria que aquests havien après més aviat tard que no mai, encara que Èsquines fos d'antuvi expert en lletres, que son pare li ensenyava, i tampoc no sigui veritat que Demades no estudiés res i que a còpia d'una pràctica oratòria constant fos capaç de dur a terme tot allò que més endavant va arribar a ésser».

47. Quint. *Inst.* II 17, 13 i XII 10, 49, passatge aquest que diu així: *nam plurimi eruditorum aliam esse dicendi rationem, aliam scribendi putaverunt; ideoque in agendo clarissimos quosdam nihil posteritati mansurisque mox litteris reliquisset, ut Periclem, ut Demaden; rursus alios ad componendum optimos actionibus idoneos non fuisse, ut Isocraten*. «Certament, molts dels editors han pensat que hi havia una tècnica per a pronunciar el discurs i una altra per a redactar-lo; fins a tal punt que pensaren que alguns oradors que havien estat brillantíssims a l'execució no havien deixat per a la posteritat res sota la forma d'escrits que poguessin romandre, com ara Pèricles, Demades; i que d'altres excel·lents per a la redacció dels discursos, just a l'inrevés, no havien estat aptes per a pronunciar-los, com ara Isòcrates».

48. HAUPT (1878: 495-96). Per a una revisió del problema, vegeu WORTHINGTON (1991).

L'any 292 a.C. els bons oficis de Teofrast varen aconseguir el perdó per a Dinarq, que es va establir en associació amb Pròxen. Tanmateix, poc de temps després es querellava contra el seu soci per un afer de malversació. Tenim, doncs, en Dinarq un nou exemple d'autor prooligàrquic, antidemòcrata, poc lluït com a creador literari, i que suscita més aviat un interès antiquari pels temes de què tracta. El mateix Dionisi d'Halicarnàs no sabia ben bé què feia Dinarq al cànon⁴⁹. No podríem trobar un millor exemple de com d'estèril resulta l'estudi de la literatura a partir de les biografies dels autors.

Els discursos que conservem de Dinarq, tres d'entre els dotze que se li atribueixen, pertanyen a l'afer d'Hàrpal, amb la qual cosa apreciem quin fou l'interès dels antics. Tots tres discursos foren compostos simultàniament, i declamats l'any 323 a.C. Quan Hermògenes va basar la seua avaluació en aspectes tan sols literaris, el criteri li va valdre a Dinarq la qualificació de «Demòstenes de xavalla»⁵⁰. Un judici tan negatiu es deu a l'estil de Dinarq, que componia discursos modelats a imitació de Demòstenes. Però la tendència a un cert barroquisme expressiu, basat en l'acumulació sintàctica i lèxica i en la construcció de períodes molt extensos, no afavoreix la creació d'una prosa d'art atractiva. Dinarq abusa de l'asíndeton i de l'epanalepsi, i més que més d'una invectiva aspra i exagerada, que arriba a perdre força per la manca de mesura amb què l'autor l'administra.

Hi ha hagut recentment una reivindicació de Dinarq a càrrec de Worthington, el qual posa l'accent en l'ús —i manipulació, hauríem de dir-ne— dels exemples històrics, la presentació de la matèria, el tractament dels fets, la barreja de proves de diversos tipus, així com l'atenció, segons ell *post eventum*, a l'estructura del discurs, que té el seu millor exemple amb el *Contra Demòstenes* i una cuidada arquitectura anular a cinc nivells diferents⁵¹. Aquesta atenció a la *Ringkomposition* posa en relació Dinarq amb autors com els historiadors Tucídides i Estrabó.

L'art de Dinarq s'ha de dir que és eclèctica, puix que, segons el criteri de Dionisi d'Halicarnàs, adés imitava Lísiades, adés Demòstenes, adés Hiperides⁵². L'atansament a la retòrica lisiàca es produeix per l'interès de tots dos en la descripció de caràcters⁵³, mentre que a Demòstenes l'acosta la cura en la cerca d'una argumentació poderosament justificada:

ἡ δὲ λέξις ἐστὶ τοῦ Δεινάρχου κυρίως ἠθικὴ πάθος κινουῖσα σχεδὸν τῆ πικρία μόνον καὶ τῷ τόνῳ τοῦ Δημοσθενικοῦ χαρακτῆρος λειπομένη, τοῦ δὲ πιθανοῦ καὶ κυρίου μηδὲν ἐνδέουσα.

49. D.H. *Dyn.* 1: Περὶ Δεινάρχου τοῦ ῥήτορος οὐδὲν εἰρηνικὸς ἐν τοῖς περὶ τῶν ἀρχαίων γραφεῖσιν διὰ τὸ μῆτε εὐρετὴν ἰδίου γεγονέναι χαρακτῆρος τὸν ἄνδρα, ὥσπερ τὸν Λυσίαν καὶ τὸν Ἰσοκράτην καὶ τὸν Ἰσαῖον, μῆτε τῶν εὐρημένων ἑτέροις τελειωτῆν, ὥσπερ τὸν Δημοσθένην καὶ τὸν Λισίχην καὶ (τὸν) Ὑπερείδην ἡμεῖς κρίνομεν. «De l'orador Dinarq no s'ha dit res als tractats sobre els autors antics pel fet que aquest personatge no fou descobridor de cap estil particular, com sí que ho foren Lísiades, Isòcrates i Iseu, ni tampoc qui dugués a la perfecció allò que hagués estat descobert per uns altres, com nosaltres considerem Demòstenes, Èsquines i Hiperides».

50. Herm. *Id.* II 11.

51. WORTHINGTON (1992: 13-39); cf. WORTHINGTON *et al.* (2001).

52. D.H. *Dyn.* 5.

53. Vegeu al respecte LOCKWOOD (1929).

«L'estil de Dinarc és un d'absolutament configurat sobre els caràcters i que mou a l'emoció tan sols per la seua acidesa, i encara que pel que fa a la tensió li manca la contundència d'un Demòstenes, no s'hi troba res a faltar de la capacitat de persuasió i de la propietat de l'expressió»⁵⁴.

La nostra pregunta ara ens du a plantejar quin és el lligam entre els estils d'Hiperides i de Dinarc, el qual no destaca ni per l'atenció als protagonistes dels fets exposats, com quan Lísias ens parla d'Eufilet, de l'invàlid o de Diognet, ni per la sistemàtica articulació d'un discurs farcit de recursos tècnics. Ara bé, Dionisi d'Halicarnàs el recorda per l'aire pagès⁵⁵. L'ús de registres lingüístics allunyats de la solemnitat de l'estàndard ciutadà seria la clau per a aquesta comparació amb Hiperides: la llengua de Dinarc fa per mantenir-se de manera constant dins les regles pròpies de l'àtic nou, la νέα Ἀτθίς de Lísias, com quan, per exemple, privilegia els antics comparatius sigmàtics⁵⁶, però la realitat és que s'acosta sovint als usos morfològics, sintàctics i lèxics d'Hiperides, a tall de concessions a l'àtic de mitjan segle IV a.C.; així, Dinarc fa servir sempre ἵνα con a conjunció final⁵⁷, mentre que ὅπως només apareix com a conjunció completivo-modal⁵⁸; acull la innovació de l'ús de διότι amb valor completiu⁵⁹; o bé construeix una oració temporal d'anterioritat amb μέχρι⁶⁰; tampoc no fa escarafalls als comparatius de formació nasal⁶¹; el perfet ha perdut gairebé sempre el seu valor aspectual per a quedar reduït a un nou paper per a l'expressió del temps passat⁶², fins al punt que es pot construir en *uariatio* amb l'aorist⁶³; l'optatiu és substituït pel simple futur d'indicatiu⁶⁴; i el participi admet usos que prefiguren de ple l'aparició del gerundi medieval i modern⁶⁵. No sabem si es va permetre de construir sense partícula modal una oració condicional irreal amb la pròtasi expressada mitjançant un geni-

54. D.H. *Dyn.* 1.

55. D.H. *Dyn.* 8: δι' αὐτὸ γὰρ τοῦτο καὶ ἄγροικόν τινες Δημοσθένην ἔφασαν (αὐτὸν) εἶναι, κατὰ τὸ ἔλλιπές τῆς οἰκονομίας ταύτην περὶ αὐτοῦ τὴν δόξαν λαβόντες· τὸ γὰρ ἄγροικον τοῦ πολιτικοῦ σώματος οὐ μορφή, κατασκευὴ δὲ καὶ διαθέσει τινὶ τῆς μορφῆς διήνεγκεν. «Per aquesta mateixa raó alguns en varen dir que era un Demòstenes pagès arran de les mancances de la seua arquitectura del discurs, perquè assumien aquesta fama respecte d'ell: el va diferenciar de la gent de ciutat el caire pagès no pas per l'aparença, ans pel seu abillament i per un cert posat de la seua aparença».

56. Din. I 27 βελτίους, 57 μεῖζω, 70 πλείω, 85 χείρους, II 3 βελτίω, 16 βελτίους, III 17 μεῖζω.

57. Din. I 2, 3, 49, 60 (*bis*), 80. El valor a Din. I 10 és el relatiu, temporal i no pas local.

58. Din. I 22 (*hâpax*).

59. Din. I 2.

60. Din. I 91.

61. Din. I 36 βελτιόνων, 65 βέλτιον.

62. Din. I 8, 15, 30, 40, 54, 59, 84, 98, 101 (*ter*), 103 (*bis*), 104 (*ter*), 105, 109, 111 i 114; II 2 (*ter*), 5, 12, 14 (*bis*), 17, 18 (*bis*), 19 (*bis*), 20 (*ter*), 23, 24, III 2, 3 (*bis*) i 18.

63. Din. I 9 ἔδοκεν, ἐγκεχείρικεν, διαπεφύλαξε; 104 τετόλμηκε, ἤξιωσε, πεπίστευκας, καταπεφρόνηκας; 114 βεβοήθηκα, ἐγκαταέλωπα, ἐποησάμην. Un cas espectacular és el de Din. I 96, on conviuen el perfet perifràstic εἰς κατασκευασμέναι, l'aorist κατεσκεύασε i el perfet κατεσκεύακεν.

64. Din. I 66 τολμήσει. Hi ha també la possibilitat que la tradició manuscrita hagués malentès un original τολμήσοι, error que en canvi sembla per raons gràfiques i fonètiques difícil que hagués ocorregut amb una forma τολμήσαιε.

65. Din. I 110 εἰς ταύτην ἀποβλέγαντας, ᾧ Ἀθηναῖοι, καὶ τὰς ἐν αὐτῇ γιγνομένας πατρίους θυσίας καὶ τὰς τῶν προγόνων θήκας φέρειν δεῖ τοὺς εὐ φρονούντας τὴν ψήφον.

tiu absolut⁶⁶. També queda sense demostrar que la lliçó εἰληφέ dels manuscrits, tant el *Crippsianus* 95 com l'*Oxonienis* 208, és preferible a l'adoptada pels editors des de Bekker, εἰλήφη; si respectàvem la transmissió, Dinarc hauria emprat la conjunció condicional εἰάν amb indicatiu⁶⁷. Aquest seguit de trets sens dubte hauria fet pensar als teòrics de l'aticisme, Dionisi d'Halicarnàs entre els quals, que Dinarc no era prou fidel a la puresa de la llengua de l'Atenes clàssica.

3. Consideracions finals

Els anomenats oradors menors, com a impressió nostra que una anàlisi exhaustiva hauria de confirmar, han estat bescantats i per consegüent abocats a una pitjor transmissió a causa de determinats prejudicis propis dels crítics de l'època imperial. Sense la possibilitat de llegir-ne l'obra sencera no estariem en condicions de garantir que hi ha una diferència realment apreciable entre Isòcrates i Èsquines, d'una banda, i els nostres quatre oradors. No en direm uns autors molt significats com a renovelladors del gènere; sí, en canvi, rêtors admirats per alguns crítics, com ho fan Dió Crisòstom amb Licurg i Longí amb Hiperides, però condemnats per uns usos lingüístics suspectes, indicadors d'una forta relació amb la koiné. Malauradament, la insuficient transmissió del corpus dels oradors menors dificulta una apreciació més exacta d'aquest aspecte. D'altra banda, la personalitat política d'alguns d'ells, en concret Licurg, Hiperides i Demades, sovint desfigurada pels crítics posteriors, tampoc no resultava gaire atractiva a l'època augustea i imperial en general.

Referències bibliogràfiques

- AZOULAY, V.; ISMARD, P. (eds.) (2011). *Clisthène et Lycurgue d'Athènes. Autour du politique dans la cité classique*. Paris: Publications de la Sorbonne.
 <<http://dx.doi.org/10.4000/books.psorbonne.32611>>
- AZOULAY, V. (2009). «Lycurgue d'Athènes et le passé de la cité: entre neutralisation et instrumentalisation». *CEA* 46, p. 149-80.
- BEARZOT, C. (1985). *Focione tra storia e trasfigurazione ideale*. Milà: Vita e Pensiero.
 <<https://doi.org/10.2307/630137>>
- (1992). *Storia e storiografia ellenistica in Pausania il Periegeta*. Venècia: Il Cardo.
- BRACCESSI, L. (1970). «L'Epitafio di Iperide come fonte storica». *Athenaeum* 58, p. 276-301.
- BRUN, P. (2000). *L'orateur Démade. Essai d'histoire et d'historiographie*. Bordeus – Paris: Ausonius-De Boccard.
- (2003). «Lycurgue d'Athènes: la construction d'un paradigme historique». A LACHENAUD, G.; LONGRÉE, D. (eds.). *Grecs et romains aux prises avec l'histoire: représentations, récits et idéologie II*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 493-507.
- (2005). «Lycurgue d'Athènes: un législateur?». A SINEUX, P. (ed.). *Le législateur et la loi dans l'Antiquité. Hommages à Françoise Ruzé*. Caen: Presses Universitaires de Caen, p. 187-99.

66. Din. I 10 τῆς περὶ Θηβαίων προδοσίας ἐξελεγχθείσης ἦν οὗτος προδεδώκεν, ἀπηλλάγμεθα τούτου τοῦ δημαγωγοῦ δίκην ἀξίαν δόντος. La nostra proposta al respecte passa per restituir la partícula modal a la seqüència ἀπηλλάγμεθ' <ἄν>.

67. Din. III 2.

- BRZOSKA, J. (1883). *De canone decem oratorum Atticorum quaestiones*. Breslau: Universität Breslau.
- BURKE, E.M. (1977). «*Contra Leocratem and De Corona: Political Collaboration?*». *Phoenix* 31, p. 330-40.
- BURTT, J.O. (1962). *Minor Attic Orators*. Cambridge (Mss.)-Londres: Harvard University Press.
- CAWKWELL, G.L. (1978). *Philip II of Macedon*. Londres: Faber & Faber.
- CLOCHÉ, P. (1923). «Les dernières années de l'Athénien Phocion (322-319)». *RH* 144, p. 161-86.
- COLIN, G. (1925). «Démosthène et l'affaire d'Harpale». *REG* 38, p. 306-50.
- COLONNESE, C. (2007). *Le scelte di Plutarco: le vite non scritte di Greci illustri*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- DOBSON, J.F. (1919). *The Greek Orators*. Londres: Methuen & Co.
- DE MARTINIS, L. (2013). «Licurgo fra tradizione e innovazione». *Nuova Secondaria Ricerca* 8, p. 24-54.
- ELAKOVIĆ-NENADOVIĆ, A. (2017). «The Function of Historical Examples in Lycurgus' Oratory». *Istraživanja* 28, 42-51.
- GLOTZ, G. (1936). *Histoire grecque III. La Grèce au IVème siècle*. Paris: Presses Universitaires de France.
- HAUPT, H. (1878). «Excerpte aus der Vollständigen Rede des Demades Περὶ δωδεκαετίαζ». *Hermes* 13, p. 489-96.
- HORVÁTH, L. (2015). *Der 'Neue Hypereides': Textedition, Studien und Erläuterungen*. Berlin-Nova York: De Gruyter.
<<https://doi.org/10.1515/9783110379419>>
- JEBB, R.C. (1876). *The Attic Orators from Antiphon to Isaeus II*. Londres: Macmillan Press.
- LOCKWOOD, J.F. (1929). «ἠθικὴ λέξις and Dinarchus». *CQ* 23, p. 180-85.
- LÓPEZ EIRE, A. (2002). «La lengua de Hiperides y Menandro». *Habis* 33, p. 73-94.
- MAAS, P. (1928). «Zitate aus Demosthenes' *Epitaphios* bei Lykurgos. Nachtrag zu dem Aufsatz von J. Sykutris». *Hermes* 63, p. 258-60.
- MACDOWELL, D.M. (2009). *Demosthenes the Orator*. Oxford: Oxford University Press.
- MARZI, M. (1991). «Demade politico e oratore». *A&R* 36, p. 70-83.
- MUÑOZ FLÓREZ, J. (2011). «El nuevo Hiperides *In Diondam*: introducción, traducción y notas». *CFC(G)* 21, p. 193-230.
- NOUHAUD, M. (1982). *L'utilisation de l'histoire par les orateurs attiques*. Paris: Belles Lettres.
- PERLMAN, S. (1962). «Quotations from Poetry in Attic Orators of the Fourth Century B.C.». *AJPh* 85, p. 155-72.
- PETRIE, A. (1922). *Lycurgus. The Speech Against Leocrates*. Cambridge: Cambridge University Press.
- POHLE, U. (1928). *Die Sprache des Redners Hypereides in ihren Beziehungen zur Koine*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- RABE, H. (1995). *Prolegomenon Sylloge*, Stuttgart-Leipzig: Teubner (= Leipzig 1931).
- REDONDO, J. (1988). «El *Panegírico* de Isócrates y la pureza del dialecto ático». *Studia Zamorensia* 8, p. 307-11.
- (2009). *Teoria i història literàries gregues*. València: Universitat de València. <<http://mobiroderic.uv.es/handle/10550/28441>>.
- SAWADA, N. (2019). «Allies and Foes (I): Aeschines, Hyperides, Lycurgus». A MARTIN, G. (ed.). *The Oxford Handbook of Demosthenes*. Oxford: Oxford University Press, p. 337-51.

- SCODEL, R. (2007). «Lycurgus and the Tragic Canon». A COOPER, C. (ed.). *The Politics of Orality*. Boston-Leiden: Brill, p. 129-54.
- SIMONETTI, A. (1993). *Gli eventi dopo Alessandro*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- SMITH, R.M. (1992). «Photius on the Ten Orators». *GRBS* 33, p. 159-89.
- (1995). «A New Look at the Canon of the Ten Attic Orators». *Mnemosyne* 48, p. 66-79.
- SPINA, L. (1980-82). «Poesia e retorica contro Leocrate». *AFLN* 23, p. 23-44.
- SQUILLACE, G. (2003). «La figura política di Demade nella vita politica ateniese tra realtà e invenzione». *Mediterraneo antico. Economie società culture* 6, p. 751-64.
- STEINBOCK, B. (2011). «A Lesson in Patriotism: Lycurgus' *Against Leocrates*, the Ideology of the *Ephebeia*, and Athenian Social Memory». *ClAnt* 30, p. 279-317.
- SYKUTRIS, J. (1928). «Der demosthenische Epitaphios». *Hermes* 63, p. 241-58.
- TODD, S. (1990). «The Use and Abuse of the Attic Orators». *G&R* 37, p. 159-78.
- TREVES, P. (1958). «Demade postumo». *RIL* 92, p. 327-80.
- USENER, H.; RADERMACHER, L. (1929). *Dionysius Halicarnaseus VI. Opuscula II-2*. Leipzig: Teubner.
- WHITEHEAD, D. (2000). *Hypereides: The Forensic Speeches*. Oxford: Oxford University Press.
<<https://doi.org/10.1093/cr/52.1.4>>
- WORTHINGTON, I. (1991). «The Context of [Demades] On the Twelve Years». *CQ* 41, p. 90-95.
- (1992). *A Historical Commentary on Dinarchus: Rhetoric and Conspiracy in Late Fourth Century Athens*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- (1994). «The Canon of the Ten Attic Orators». A WORTHINGTON, I. (ed.). *Persuasion: Greek Rhetoric In Action*. Nova York: Routledge, p. 244-63.
<<https://doi.org/10.4324/9780203418406>>
- WORTHINGTON, I. *et al.* (2001). *Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus*. Austin: Texas University Press.
<<https://doi.org/10.7560/791428>>